

Марія Сокаль

ПРО МОЖЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЛІНГВОДИДАКТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРИСЛІВ'ІВ ТА ПРИКАЗОК НА УРОКАХ МОВИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Формування мовної особистості потребує розширення уявлень учнів про культуру українського народу, невід'ємною частиною якої є його мова. Ця робота може реалізовуватись за допомогою фразеологізмів (стійких виразів, у яких відображаються особливості національного характеру, традиції, життєвий досвід, народні уявлення і т.ін.) і органічно поєднуватись з іншими аспектами мовної освіти (мовленнєвим, лінгвістичним). Один з різновидів стійких, відтворюваних, культурно маркованих фразеологічних одиниць (ФО) – паремії (прислів'я та приказки). Народ здавна використовував їх у вихованні та навчанні дітей. Але в сучасних методичних джерелах практично відсутні рекомендації щодо розкриття учням культурного потенціалу прислів'їв та приказок, тлумачення їх значення.

Методичною наукою визнана необхідність вивчення фразеологічних засобів мови, у тому числі – паремій (прислів'їв, приказок та ін.) у початковій школі.

Прислів'я і приказки здійснюють подвійний вплив на формування мовної особистості як формою, так і змістом. У цьому їх особлива дидактична цінність, саме тому на них здавна звертають увагу педагоги: І.І. Срезневський, К.Д. Ушинський, В.О. Сухомлинський, а на сучасному етапі – А. Богущ, О. Губенко, А. Мовчун, О. Савченко, Л. Соловець (в українській лінгводидактиці послідовно займається дослідженнями питання ознайомлення молодших школярів з елементами фразеології), О. Чекіна та ін.

Лінгводидактичні джерела відмічають великі можливості роботи з ФО для розумового, мовленнєвого, емоційного, культурного розвитку учнів і підкреслюють, що без оволодіння фразеологічним багатством є неможливим вірне розуміння як усного, так і писемного мовлення, вільне спілкування на будь-якій мові. Звідси і практичний інтерес до фразеології.

Протягом ХХ ст. вченими ставилося питання про можливість давати школярам поняття про джерела фразеологізмів (С. Абакумов), про внесення у заняття з фразеології елементів цікавості (К. Бархін); пропонувалося застосувати ФО при навчанні дітей зв'язного мовлення; здійснювалися спроби створити систему роботи з фразеології (М. Рибнікова); рекомендувалося звертатись до вправ з фразеологізмами як до таких, що навчають дітей образному мовленню, вмінню вірно будувати речення (Н. Канонікін, Н. Щербакова). Ці методисти намагалися закласти основи методики вивчення фразеології на уроках мови, читання, у системі виховання культури мовлення. Такий факт є особливо цінним ще й тому, що спеціальні лінгвістичні дослідження в галузі фразеології розпочалися тільки з 40-х років ХХ ст.

На жаль, у сучасних підручниках з методики навчання мови у початковій школі рекомендації щодо роботи з фразеологізмами поодинокі. Так у підручнику «Методика викладання української мови» (Г.П. Коваль, Н.І. Деркач, М.М. Наумчук. – Тернопіль, 2008) підкреслюється, що програма початкових класів не передбачає спеціальної роботи з фразеологізмами і зазначається: такі звороти повинні пояснюватись без аналізу їх типів і внутрішньої структури. Оскільки фразеологізми, як правило, метафоричні, то їх тлумачення варто проводити не тільки шляхом заміни відповідними синонімами, але й за допомогою розгорнутого пояснення, що містить указівку на образне значення фразеологічної одиниці, робота з якою завершується складанням речення.

Автори підручника надають особливого значення прислів'ям і приказкам у збагаченні словникового запасу молодших школярів, вказують, що учні не просто запам'ятовують ці одиниці, а й співвідносять їх з морально-етичними проблемами творів, що опрацьовуються на уроках читання, з життєвими ситуаціями; пояснюють їх алегоричність, значення окремих слів і словосполучень [2, 221–222].

Н.О. Воскресенська, автор розділу «Елементи фразеології в навчанні рідної мови» у навчально-методичному посібнику «Методика навчання української мови в початковій школі» за науковою редакцією М.С. Вашуленка (Київ, 2010) вважає, що практичне засвоєння учнями фразеологічного матеріалу стає особливо актуальним у зв'язку з посиленням мовленнєвого спрямування початкового курсу рідної мови, оскільки надає можливість більш точно і лаконічно, експресивно та образно висловлювати власні думки. Крім того, поглиблюється інтерес до вивчення мови, до української усної народної творчості.

Автор підкреслює, що особливу увагу треба приділяти навчанню учнів доцільному вживанню фразеологізмів, вмінню сполучати їх з іншими словами [3, 163–165].

Безумовно, наявністю ФО у мові значною мірою визначається її національна самобутність. Фразеологізми відображають культурно-національні особливості світосприйняття. Тому дискусійним, на наш погляд, є твердження, що ФО «повинні пояснюватись без аналізу їх ... внутрішньої структури» [2, 221]. Саме внутрішня семантична структура ФО, двоплановість семантики фразеологізму, наявність фразеологічного фону (див. далі) робить його одиницею мови, що є носієм культури.

Мета статті – описати можливості опрацювання паремій у початковій школі шляхом їх семантичного аналізу.

На уроках рідної мови паремії частіше всього використовуються як дидактичний матеріал для роботи з одиницями будь-якого мовного рівня; як жанр їх вивчають на уроках читання, значну увагу змісту паремій вчитель приділяє на уроках розвитку зв'язного мовлення, коли учні пишуть твори за прислів'ям, добирають з прислів'їв заголовки до тексту і под.

Крім того, паремії є узагальненою пам'яттю українського народу, висновками з життєвого досвіду минулих поколінь, відображенням світогляду наших предків. Отже, вони зберігають значний українознавчий матеріал, який теж має бути використаний у навчальному процесі.

У роботі над пареміями враховуємо, що вони, з одного боку, – специфічні одиниці лексичного рівня, а з іншого – особливі твори-мініатюри, різновид малих жанрів фольклору. Тому їх необхідно розглядати не тільки як навчальний матеріал уроків мови, але й уроків читання.

Методика опрацювання паремій як мовних одиниць лексичного рівня перш за все пов'язана з їх семантичним аналізом. Системно-лексичний підхід до паремій, як і до слів, в учнів початкової школи виробляється суто практично: «Численні вправи ... допомагають учням усвідомити системність у лексиці української мови» [3, 138].

На процес організації роботи з пареміями впливають особливості їх сприйняття дитиною молодшого шкільного віку, які безпосередньо пов'язані зі ступенем метафоричності паремій.

Практичні спостереження дозволяють констатувати: для учня початкової школи адекватне розуміння паремій – важке завдання, пор. необхідність узагальнення ситуації, яка описується у прислів'ї, співвіднесення її з власним життєвим досвідом, розуміння багатоплановості прислів'їв, їх підтексту, смислу слів, що використовуються у переносному значенні. Ось які приклади тлумачення другокласниками прислів'їв наводить доц. О.П. Черногрудова: *На чужой роток не накинешь платок* (рос.) – «Прислів'я про їжу». *Лучше плотва в кадке, чем щука в озере* (рос.) – «Плотва у кадці краще тому, що вона вже солена» [6, 31]. Нам теж зустрічались подібні випадки, наприклад: *Праця прикрашає людину* – «Людина має гроші і може купити собі багато прикрас, гарних речей...», *За словом до кишені не лізе* – «А книжка у кишені не поміститься, тому й лізти нема чого».

Такого роду помилки пов'язані з особливостями мислення молодших школярів: його конкретністю, асоціативністю, здебільшого наочно-образним характером. З часом мислення дитини змінюється, розвивається абстрактне, але це не означає, що вчитель повинен відкласти роботу з пареміями «на потім», не працювати над їх адекватним розумінням.

Почати пояснення можливо з «зовнішнього», прямого змісту. Наприклад: пояснюємо прислів'я *Що посієш, то й пожнеш*. З'ясовуємо, від чого залежить, що виросте на полі? Від того, що посієш – жито, пшеницю... Але посіяти можна й добро чи зло. Тут слово *посіяти* вжито у переносному значенні. Отже: розкриваємо метафоричний (переносний) зміст, а на його основі – і узагальнений (у яких випадках, ситуаціях цей вислів є доречним). Ще приклад: зміст прислів'я *На язиці густо, а на ділі пусто* розкриваємо у ході спостереження за композицією прислів'я та семантикою слів, з яких воно складається. Тут слова *густо* і *пусто* є антонімами. Розвиваємо метафору: *густо на язиці* – «говорить, обіцяє дуже багато», *а*

на ділі пусто – «нічого не зроблено». Отже, так кажуть про тих, хто тільки говорить, обіцяє, а насправді нічого не робить.

Учні здатні досягнути узагальнено-метафоричний зміст речення, яке тепер стало прислів'ям, після розповіді притчі, легенди, жарта, що розкриває народження ФО. Учитель може почерпнути такий матеріал з науково-популярної літератури (наприклад, книги В.Д. Ужченка «Народження і життя фразеологізму» [5]).

Відомо, що сутність мови як загальнолюдського явища полягає не тільки в здійсненні нею найважливіших комунікативної («засіб спілкування»), когнітивної («знаряддя формування думок») та емотивної («рецептор духовно-емоційного життя людини») функцій. Суспільна природа мови реалізується також у кумулятивній функції, у її здатності зберігати передавати досвід певної культурно-мовної спільноти. За визначенням В.М. Русанівського, «рідна мова є одним з головних засобів, за допомогою яких створюється соціальний механізм успадкування культури від покоління до покоління, тобто вироблення національно-культурної традиції» [4, 54].

Кумулятивна функція мови створює підґрунтя для її вивчення в соціолінгвістичному плані (тобто з метою виявлення національно-культурної семантики) й для реалізації особливої, лінгвокраїнознавчої системи викладання, яка дозволяє з'єднати у процесі формування мовної особистості навчання мови із вивченням культури.

Численні прислів'я та приказки фіксують колективний досвід людей, відбивають судження народу про життєві явища. Вони, по-перше, виконують кумулятивну функцію, відображаючи національну культуру комплексно, усіма своїми елементами – порівн., наприклад, як знак певної історичної (1) чи побутової (2) ситуації прислів'я:

(1) *Заїхав за Дунай, та й додому не думай* (втеча селян-кріпаків за Дунай на вільні землі); *Свої люди – не татари: не дадуть загинути* (життя під гнітом монголо-татарських завойовників);

(2) *Як брат брату не pomoже, то це вже чужі люди; Старики з правої руки; Чоловік та жінка – то єдина спілка* (родинні стосунки).

Отже, пізнання учнями пареміології рідної мови – це не тільки шлях збагачення словника учнів, формування виразного мовлення, але й засіб розширення їх культурно-національної обізнаності, накопичення позамовної інформації. Вона зберігається у внутрішній формі (ВФ) ФО, якою є первинне, пряме, безпосереднє значення вислову. Тому можливо розрізнити саму ФО та її генетичний прототип. Саме таке розрізнення є важливим для підходу до паремій як зберігачів та джерел країнознавчої інформації. Результатом порівняння ФО у синхронії та діахронії є констатація того, що «як відтворювана мовна одиниця фразеологічний зворот завжди має певне значення», але характерне для нього сучасне значення далеко не завжди співпадає з його семантикою у момент виникнення [7, 107–108]. У випадку з пареміями – це переосмислення усного словесного комплексу шляхом

розширення його значення в напрямку від конкретної ситуації до типової. Таким чином, «при етимологічному аналізі фразеологічного звороту треба враховувати конкретну історію кожного фразеологізму» [7, 120] і, що особливо важливо з точки зору культурно-національної, реконструювати його початкову форму та зміст, що дозволяє визначити, у якому оточенні, у зв'язку з чим виникла та чи інша фразеологічна одиниця.

Семема паремій є комплексною, поділяється на класифікаційно-номінативну частину (поняття, ситуація) і на кумулятивну частину – лексичний фон. «Термін є похідним від «фонові знання» (тобто знання, що присутні у свідомості людини і тієї спільноти, до якої цей індивід належить)». Фон є «відомим усім членам національно-культурної та мовної спільноти» [1, 57–58].

Таким чином, для прилучення учнів до національної культури при вивченні паремій необхідним є особливий лінгвокраїнознавчий коментар, що передбачає опис позапонятійних відомостей, тобто фразеологічного фону. Семантизація паремій відбувається з урахуванням вищезазначених аспектів і будується на: поясненні прототипу, насиченого конкретним змістом; тлумаченні значення окремих слів, з яких складається ФО; розкритті називної семантики, яка на рівні паремій виявляється у позначенні типової (такої, що повторюється) ситуації; доборі синонімів і, якщо є, суміжних ФО. Проілюструємо це прикладами лінгвокраїнознавчого коментування.

1.1. З повагою ставилися наші предки до солі. В одному з давніх рукописів можна прочитати: є люди, які не шанують золота, але немає людини, яка б не потребувала солі. *Нема долі без солі* – так казали у народі.

1. Як ти розумієш вислів *нема долі без солі*?

2. Чому склалася така приказка?

1.2. Неможливо жити без необхідного: *немає долі без солі*. Пам'ятаєте, чому склалася така приказка? Сіль виступала мірилом і дружби, і знайомства. *Я з ним не один пуд солі з'їв* – кажуть про людину, з якою прожили довгий час і добре її вивчили. Скільки треба ж знати когось, щоб з'їсти з ним не один пуд солі? Спробуємо порахувати. Пуд – давня міра ваги у наших предків: він дорівнював близько 16 з половиною кг. Якщо взяти до уваги, що одній людині потрібно 5 кг. солі на рік, то неважко встановити, що двоє пуд солі подолають десь за півтора року. Як ви вважаєте, можна пізнати людину за такий час? (Так). Тим паче, що кажуть: *не один пуд солі з'їв* – йдеться не про один пуд солі!

1. Чому у народі говорять: *Немає долі без солі; Я з ним не один пуд солі з'їв*?

2. Скажіть, що означає слово *пуд*. Чи використовується ця міра ваги зараз?

3. Які ще позначення давніх мір ваги, довжини ти знаєш?

Отже, коментування фонового значення ФО *нема долі без солі* та *з'їсти не один пуд солі* є прикладом поетапного розподілу відомостей, який

продиктовано як пізнавальними, так і мовними можливостями учнів та ілюструє широкі можливості лінгвонародознавчих довідок:

- реалізація міжпредметних зв'язків з різними складовими предмета «Я і Україна»: фізіологія людини, її раціон; історія (пор. *чумаки* – українські візники і торговці сіллю, хлібом, рибою у XV–XIX ст.), астрономія (пор. космонім *Чумацький Шлях* – «небесна дорога чумаків, устелена сіллю»);
- з математикою (давні і сучасні міри ваги, довжини і т.ін.);
- рішення виховних завдань (формування культурно-національних цінностей, формування морального ставлення до людей, формування суспільно корисних звичок, поведінки).

Складність лексичної системи – у поєднанні лінгвістичних та позалінгвістичних факторів. У зв'язку з цим семантичний аналіз паремій повинен бути двостороннім – з боку мовних особливостей та позамовної інформації.

Науковці висловлюють думку, що за ступенем розуміння прислів'їв можна визначити ступінь володіння мовою [6, 31]. Багатоплановість прислів'їв, наявність в них підтексту, слів, що використані у переносних значеннях, ускладнюють усвідомлення їх молодшими школярами. Дітям цього віку ще важко відірватись від конкретної ситуації, виокремити її ознаки, узагальнюючий зміст, співвіднести з власним життєвим досвідом для адекватного розуміння. Аналізуючи прислів'я на уроці, вчитель повинен допомогти дітям зробити три кроки: (1) усвідомити прямий зміст прислів'я – конкретний факт в його основі (прототип паремії). Тут необхідно бути уважним до лексичного складу ФО – наявності слів, що вийшли з активного словникового складу чи змінили свою семантику під впливом позамовних факторів, оскільки від них залежить розуміння стійкого звороту; (2) усвідомити переносне значення прислів'я, його підтекст, який дає можливість використовувати його в інших подібних ситуаціях; спосіб семантизації залежить від ступеню вмотивованості значення паремії значенням слів-компонентів; (3) співвіднести прислів'я з життєвими обставинами з власного досвіду чи з художнього твору.

Основне призначення лексичних одиниць – бути засобом номінації реалій навколишнього світу (для паремій – ситуацій). Саме тому надзвичайно важливо забезпечити усвідомлення молодшими школярами позалінгвістичного значення паремій.

Паремії зберігають неповторну народну картину світу. З точки зору лінгводидактики вони є джерелом лінгвокраїнознавчої інформації, тим матеріалом, що дозволяє здійснювати соціокультурний розвиток мовної особистості. Для реалізації лінгвокраїнознавчого потенціалу паремій пропонуємо використовувати:

- лінгвокраїнознавчий коментар, що будується на поясненні прототипу, насиченого конкретним змістом, тлумаченні значення окремих слів, з яких складається паремія як знаків певної історичної чи побутової ситуації.
-

Коментування доречно орієнтувати на міжпредметний зв'язок мовної, літературної та природознавчої складових початкового навчання.

Розуміння значення паремій – це лише перший крок в їх засвоєнні. Проблема створення умов переходу прислів'їв та приказок із пасивного в активний словник учня потребує дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Верещагин Е. М. Язык и культура / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Русский язык, 1983. – 269 с.
2. Коваль Г. П. Методика викладання української мови : навчальний посібник / Г. П. Коваль, Н. І. Деркач, М. М. Наумчук. – Тернопіль : Астон, 2008. – 287 с.
3. Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2010. – 364 с.
4. Русанівський В. М. Реставрація совісті / В. М. Русанівський // Світ українського слова / упор. О. Олійник. – К. : Веселка, 1994. – С. 54.
5. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму/ В. Д. Ужченко. – К.: Рад. школа, 1998. – 279 с.
6. Черногрудова Е. П. Возможности использования русских народных пословиц на уроках / Е. П. Черногрудова // Начальная школа. – 2009. – № 1. – С. 29–33.
7. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.